

Освітнянські обрії: реалії та перспективи // Збірник наукових праць. – К.: ІТПО, 2008. - № 1 (4). – С. 14 – 20.

УДК 81'276.6:34

КОМУНІКАТИВНИЙ РИТУАЛ У СУДОВОМУ ДИСКУРСІ

Статтю присвячено одній з малодосліджених проблем сучасної правничої лінгвістики – особливостям реалізації ритуальних дій у судовому спілкуванні. Диференційовано типи ритуальної поведінки, описано специфіку вербальних проявів судового ритуалу.

КОММУНИКАТИВНЫЙ РИТУАЛ В СУДЕБНОМ ДИСКУРСЕ

Статья посвящена одной из малоисследованных проблем современной юридической лингвистики – особенностям реализации ритуальных действий в судебном общении. Дифференцированы типы ритуального поведения, описана специфика вербальных проявлений судебного ритуала.

COMMUNICATIVE RITUAL IS IN JUDICIAL DISKURSE

The article is devoted one of scantily explored problems of modern legal linguistics – to the features of realization of sacral actions in judicial intercourse. The types of sacral conduct are differentiated, the specific of verbal displays of judicial ritual is described

Інтерес до дослідження мовних явищ з погляду прагматики активізував вивчення комунікативних ритуалів. Лінгвісти зосереджують увагу переважно на ритуалі як одній з найдавніших соціальних семіотик [9, с. 278-282], аналізують ритуальний характер фольклорних жанрів [12; 14], ритуальність етикетних формул [5; 15]. Як специфічний ритуал ставав об'єктом спостереження і судовий процес, щоправда, з погляду юриспруденції [10]. Комплексне ж лінгвістичне дослідження ритуальності судового дискурсу досі не було проведене, незважаючи на актуальність такої роботи.

Судовий процес можна вважати одним з найдавніших ритуалів. Протягом століть частка ритуальності в ньому змінювалася: якщо в добу середньовіччя суд був абсолютно ритуалізованим, під час “червоного терору” ритуальність судового процесу була мінімальною, а то й абсолютно ігнорувалася. Історія переконує в тому, що надмірна ритуалізація судових слухань так само згубна, як і відсутність ритуалу, покликаною, з одного боку, бути засобом

забезпечення дотримання норм поведінки, зокрема й комунікативної, учасниками судового засідання та присутніми, а з другого – чинити психологічний вплив на них.

Усебічне дослідження комунікативного дискурсу неможливе без урахування особливостей його ритуалізації. Зокрема потребує встановлення і вивчення частка ритуалу в судовому процесі, взаємодія його домінуючих невербальних та периферійних вербальних елементів, типи комунікативних ритуальних дій тощо.

Спілкування в судовому засіданні регламентоване нормативними актами, чим відрізняється від організованого і спонтанного ділового спілкування. “Регламентоване спілкування ритуалізоване через жорсткі обмеження і схеми жанрово-рольової взаємодії. Будучи канонічним за своєю природою, воно не передбачає імпровізації. Найчастіше регламентоване спілкування – це суворо офіційне й офіційне спілкування, репрезентоване протокольними жанрами колегіального спілкування: збори, нарада, засідання, рада тощо” [6, с. 93]. Судовий процес – один з найбільш регламентованих видів комунікації, тому його можна розглядати як “вироблений звичаєм або запроваджений порядок здійснення чого-небудь” [2], тобто як ритуал.

М.Ю. Пахалов висловлює юридичний погляд на досліджуване явище: “Щодо судового процесу поняття ритуалу можна також пояснити як дії чи комплекс дій, обов’язкових для виконання, у зв’язку з настановами тієї чи іншої влади... Судовий ритуал не джерело, а інструмент права, використовуваний судом і учасниками процесу в правозастосовній практиці. Він пов’язаний з організацією судочинства настільки ж, наскільки і формальні юридичні вимоги, такі, як термін виконання, порядок виклику, вимоги до учасників тощо. Можна сказати, що ритуал є механізмом переходу від безладу до порядку. Символіка жестів, промов, поведінки ніби збирає окремі елементи судового розгляду в єдине ціле. Для учасників процесу це означає перш за все відповідність того, що відбувається, їхнім очікуванням, засвоєним завдяки культурним, історичним і, у випадку середньовічного процесу,

релігійним стереотипам. Для сучасної людини так само актуальні очікування відповідності судового процесу низці ознак, які формально не стосуються права: це проходження процесу в залі суду, відповідне розташування учасників один щодо одного, зовнішній вигляд судді й т.п.” [10, с. 115]. Узагальнюючи трактування судового ритуалу правниками, М.Ю. Пахалов дає досить чітке його визначення: “Сукупність усіх дій, поведінок, приписів і символів, виконання яких, санкціоноване чи несанкціоноване догматичним правом, має обов’язковий характер, хоча в цьому й не проглядає безпосередній зв’язок з результатом справи, і які в цілому творять той світ, у якому відбувається процес і реалізується право” [10, с. 115]. Усі означені елементи судового ритуалу передбачені нормативними актами. Наприклад, Постановою Кабінету Міністрів від 19 березня 1994 р. № 177 “Про норми забезпечення службовим обмундируванням суддів України” передбачене забезпечення суддів, крім класичних костюмів, ще й “мантією з тонкої вовняної тканини чорного кольору без підкладки, силует трапецеподібний, довгий рукав напівреглан знизу оздоблений атласною смужкою чорного кольору завширшки 2 сантиметри, застібка на три гудзики. Горловина і край борту оздоблені атласною смужкою чорного кольору завширшки 5 сантиметрів. Довжина мантії має бути такою, щоб відстань від підлоги до нижнього краю мантії становила 28 сантиметрів”. Зрозуміло, що результати провадження справи у суді не залежать безпосередньо від того, в якому одязі буде суддя, однак це створює відповідну атмосферу в залі суду, визначає настрої учасників процесу, а отже, впливає на хід процесу.

Ритуальність судового дискурсу має глибоке коріння, яке сягає язичницьких часів. У добу середньовіччя він сягнув свого апогею: “судовий процес був чимось схожий на релігійне дійство, що відбувалося за особливими правилами, про які знали тільки посвячені (судді). Відповідно, вже сам собою, незалежно від ролі церкви, суд мав ірраціональні риси і застосовував свої специфічні судові ритуали” [10, с. 114]. Мали судові ритуали й наші предки. Це відбилося в мові й українській судовій традиції.

Р. Лашенко, автор одного з найгрунтовніших досліджень документів Київської Русі та Великого князівства Литовського, зазначав, що в договорах тих часів згадуються не лише поняття "закон" і "покон руський", "устав руський", а й підкреслюється також значення "роти" (присяги) як судового доказу – присяги, яка в Україні, як і в інших слав'янських землях (напр., у чехів), відігравала важливу роль: в Україні сам термін "рота" у значенні присяги (власне "формули" присяги) вживався широко і в литовсько-польський період нашої історії [8]. Кожен учасник судового процесу другої половини XVI – XVIII століть складав присягу – клятву іменем Бога перед Святим Хрестом і Євангелієм, яка традиційно чинилася у присутності осіб духовного сану. Це одна з найдавніших ритуальних дій східних слов'ян, поширених ними у Західній Європі. Присяги XVIII ст. поділялися на судові й адміністративні, окрему групу становили військові присяги [4, с. 66]. Цікавим є зміст присяги, яку складали особи, що були "сискані до суду": *Я <, > ныже имянований, присягаю гѣду Богу в Троици Святой славимому <, > в[ъ] томъ, что будучи я сисканъ в судъ подкоморский повѣтѣ Миргородского по производимимъ в ономъ судѣ дѣла[мъ] сотника миргородского Забѣли, атамана походного миргородского Григория Короленка и козака миргородского Никити Коваленка <, > на обозного полкового миргородского Розянку за землѣ за Королевою Дубровкою лежащие и прочое <, > в чемъ мене спросят и что знаю и вѣдаю – все по справедливости, нѣчего не [в]таевая показать имѣю <, > не смотря на грозби, на дари, на дружбу, ни на свойство. Так ми, Боже, помози. А буди несправдливѣ, скарай! В заключение чего цѣлую слова и крестъ спасителя моего, аминь.* Незважаючи на юридичну ірраціональність подібних присяг, вони існують і в сучасній правозастосовній практиці, пов'язаній із судочинством. Наприклад, у ст. 10 Закону України "Про статус суддів" зазначено: "Вперше призначений суддя в урочистій обстановці приймає присягу такого змісту: *"Урочисто присягаю чесно і сумлінно виконувати обов'язки судді, здійснювати правосуддя, підкоряючись тільки закону, бути об'єктивним і справедливим"*. Присяга судді складається

перед Президентом України”. Такі тексти є прикладом вербальних ритуалів, де слово дублює дію, тотожне їй, вони “не створюються у процесі їх проголошення, а відтворюються в готовому вигляді, тоді як мовленнєві акти імпровізовані й не мають у нормальному випадку жорстко клішованої форми” [12, с. 592]. Однак аналогічні присяги, пов’язані з процедурою судочинства, зараз не виголошуються в залі суду.

“Ритуальне спілкування – це чисто соціальне спілкування, з якого “за правилами гри” виганяються всі “психологічні”, тобто індивідуальні особистісні риси, де вони не важливі, не потрібні, навіть заважають, де головне – досягнення об’єднання з соціумом, вираження себе як члена суспільства і підтримання єдності з ним” [13]. “Правила гри” в суді визначені і традицією, і нормативними актами. Так, до ритуальних знаків поведінки в судовому дискурсі відносять “представлення сторін, обговорення порядку денного” [1, с. 8] тощо. Для ритуального спілкування важливим є те, як учасники спілкування розпізнають комунікативну ситуацію і прогнозують у ній свою поведінку, тому до ритуальних комунікативних дій можна віднести й роз’яснення учасникам судового процесу їх прав і обов’язків. Однак вважаємо хибною думку І.М. Васильянової про те, що до ритуальних дій можна віднести дебати сторін [1, с. 8]. На цій стадії судового процесу кожен доповідач намагається на основі даних, отриманих у ході судового слідства, аргументовано довести слушність своєї правової позиції, а в ритуальному спілкуванні “ніколи чи майже ніколи реально не стоїть завдання змінити погляд або думку, установки партнера. Більше того, у цих випадках взагалі не передбачається будь-яка зміна, воно з початку й до кінця задане, незмінюване співвідношення сил і думок, з якими всі знайомі, і яких слід дотримуватися” [13]. Судовий дискурс не можна вважати і складним ритуалом, як, наприклад, публічний захист дисертації, де “все, що відбувається, включаючи, хто і що скаже, а також результат голосування, відомі заздалегідь. Однак дисертант повинен переконувати, опоненти сперечатися тощо. Важливим показником необов’язковості переконування і реакції на неї в ритуальному спілкуванні –

це відсутність, як правило, емоційної реакції на ті прийоми, які в інших випадках її б викликали” [13]. Для судового дискурсу така беземоційність і прогнозованість є швидше аномалією, ніж нормою, адже за умови реалізації принципів законності й беззастережності судочинства, рівності прав сторін судовий процес не може бути позбавленим хвилювання, емоцій. Отже, в контексті судового дискурсу “під ритуальністю слід розуміти відсутність елемента новизни, передбачуваність, запрограмованість, перевагу фатики над інформативністю” [16]. Однак ні в якому разі не можна таку ритуальність вважати зайвою, невинуватою, адже, як свідчить досвід нашого народу, саме суди, позбавлені традиційних фатичних атрибутів, чинили найбільше беззаконня.

У судах реалізуються три основні функції ритуалу, визначені К. Лоренцом [7], які Н.І. Формановська вважає основою мовленнєвого етикету: “1) стримування агресії як заборона смертельної боротьби між членами групи; 2) утримання членів групи в замкненому середовищі “своїх”; 3) відчуження членів інших груп як “чужих” [14, с. 396]. Незважаючи на те, що розробки К. Лоренца стосувалися перш за все поведінки тварин, висловлені вченим твердження є досить універсальними й можуть бути застосовані для аналізу судового дискурсу.

Процесуальний двобій – емоційно напружений комунікативний процес, який часто, особливо за умови участі в ньому непрофесіоналів, набуває рис конфлікту. І саме судовий ритуал дозволяє стримати агресивність процесуальних опонентів, що свідчить про реалізацію в судовому спілкуванні першої функції ритуалу, виділеної К. Лоренцом. Основні засади судового ритуалу, спрямованого на запобігання виявам агресії, кодифіковані нормативними актами. Наприклад, Правила адвокатської етики, схвалені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України 1 жовтня 1999 р. (протокол від 1 - 2 жовтня 1999 р. № 6/VI), визначають такі норми комунікативної поведінки: “У відносинах з іншими учасниками процесу адвокат повинен: 1) бути стриманим і коректним; 2) реагувати на

неправильні дії або вислови цих осіб у формах, передбачених законом, зокрема у формі заяв, клопотань, скарг тощо; 3) при допиті підсудних, потерпілих, сторін у цивільному процесі, свідків та інших осіб бути тактовним, не ставити запитань у підвищеному тоні, брутальній, знущальній формі, або формі, що принижує їх честь та гідність” (ст. 59 “Культура поведінки адвоката у відносинах з іншими учасниками судового процесу”).

Для судового спілкування типовою є специфічна “корпоративність”: адвокат, громадський захисник є “своїми” для підсудного / підсудних, прокурор, громадський обвинувач – для потерпілого / потерпілих. У межах кожної “корпорації” мовці узгоджують свої комунікативні дії, зміст оприлюднюваної інформації тощо.

Протиставлення в межах судового процесу сторін захисту й обвинувачення, позивача і відповідача є найдавнішою та найпитомішою ознакою судового процесу й відповідає функції відчуження “чужих”, визначеній К. Лоренцом. Вона виявляється як на невербальному, так і на вербальному рівні, частково регламентована нормативними актами.

Комунікативні акти, що реалізуються в межах судового дискурсу не можна вважати “вербальними ритуалами”, типовими, наприклад, для фольклорного, етнографічного дискурсів. Як зауважує С.М. Толста, “ще одна, і, можливо, найяскравіша, відмінність вербальних ритуалів від мовленнєвих актів – це закладена в них модель адресата. Якщо в нормальному мовленнєвому акті адресатом мовлення є співрозмовник, то тут співрозмовника може не бути зовсім: більшість приговорів, молитви, заклинання промовляються наодинці й не передбачають реального адресата” [12, с. 595]. Для судового дискурсу врахування особливостей адресата є ключовою ознакою.

Отже, вербальна ритуальність судового дискурсу обмежена і стосується переважно регламентації процесуальними та іншими нормативними актами комунікативного процесу в залі суду, використання етикетних формул, кліше й штампів з метою реалізації принципів ввічливості, причому вираження

ритуальності мовними засобами в суді має переважно фатичне значення, тобто стосується так званих “проміжних форм” [12, с. 594] – “вітання, формули прощання, вдячності, вибачення тощо. Вони швидше мікроритуали, ніж канонічні ритуальні дії” [12, с. 594], тобто мова йде про етикетні формули.

Про зв’язок ритуального спілкування та етикету пише й О.Я. Гойхман: “На рівні етикетних форм здійснюється і ритуальне спілкування. Під ритуальним спілкуванням розуміємо вироблений звичаєм чи встановлений порядок спілкування” [3, с. 194]. Проте слушною є й думка вченого про те, що “немало конкретних ситуацій спілкування чисто етикетного характеру не є ритуальними, тобто виробленими й установленними, а виникають спонтанно. Тому вводиться поняття етикетного спілкування. Під етикетним спілкуванням слід розуміти взаємну самопрезентацію партнерів у межах етикетних слів і виразів” [3, с. 195]. Тобто йдеться про різницю етикетного ритуалізованого спілкування й спонтанних формул ввічливості. Такий підхід до визначення й диференціації ввічливості й етикетного спілкування підтримує і Н.І. Формановська: “...ці явища не покривають одне одне, а лише тісно взаємодіють; не все те ввічливе, що етикетне, але не все, що неетикетне, неввічливе” [14, с. 405].

Отже, в межах судового дискурсу можна вести мову про: 1) ритуальні неетикетні формули спілкування; 2) ритуальні етикетні формули; 3) формули ввічливості.

Ритуальні неетикетні формули спілкування пов’язані із законодавчими регламентаціями судового процесу. Перш за все – це визначення “сценарію” судових засідань процесуальними кодексами. Цими ж нормативними актами передбачено й обов’язковість дотримання окресленого розпорядку, контроль за яким покладається на голову в судовому засіданні: “Підтримання порядку під час судового засідання покладається на головуючого. Всі учасники судового розгляду, а також всі присутні в залі судового засідання повинні беззаперечно виконувати розпорядження головуючого про додержання

порядку в судовому засіданні. Всі учасники судового розгляду звертаються до суду, дають свої показання і роблять заяви стоячи. Відступати від цього правила можна лише з дозволу головуєчого” (ст. 271 “Розпорядок судового засідання” Кримінально-процесуального кодексу України). Така регламентація “сценарію” є принциповою для дослідження специфіки судової комунікації, особливо з погляду прагматики, оскільки кодексами передбачено зміну комунікативних дій. Так, розпочинається судове засідання стадією, що в Кримінально-процесуальному кодексі визначається як “Підготовча частина судового засідання” (Цивільний процесуальний кодекс України цих стадій формально не виділяє). Під час таких підготовчих дій в судах усіх інстанцій відбуваються комунікативні акти фатичного (власне ритуального) та інформативного характеру.

До фатичних комунікативних дій належить оголошення справи, яка розглядається в суді. Неінформативним його можна вважати тому, що всі учасники судового засідання знають суть справи, про це попередньо готується оголошення. Аналогічну функцію виконує встановлення особи підсудного і часу вручення йому копії обвинувального висновку в кримінальному процесі: “Суд встановлює особу підсудного, з'ясовуючи його прізвище, ім'я, по батькові, місце, рік, місяць і день народження, місце проживання, заняття, сімейний стан та інші потрібні дані, що стосуються його особи. Після цього головуєчий запитує підсудного, чи вручені йому і коли саме копія обвинувального висновку а в справах, зазначених у частині першій статті 27 цього Кодексу, - копія скарги, копія постанови про порушення справи та повістка” (ст. 286 Кримінально-процесуального кодексу України). Фатичну функцію можуть виконувати й роз'яснення судом прав і обов'язав учасникам судового засідання, коли йдеться про професійних юристів та спеціалістів, для яких ці відомості не є новими. Такі роз'яснення частково співвідносні з присягою, тому можна вести мову про ритуальний характер цих комунікативних дій.

Інформативну функцію на підготовчому етапі судового засідання виконують такі акти спілкування: заявлення і розв'язання клопотань, пояснення прав та обов'язків непрофесійним учасникам тощо.

На другій стадії судового розгляду (судове слідство) відбувається з'ясування інформації, необхідної для встановлення обставин справи і яка може бути використаною сторонами під час судових дебатів як аргументи. Тут домінує реплікувальний діалог через запитання та відповіді, на відміну від третьої стадії судового процесу (судових дебатів), де реалізується нарративний діалог, що виявляється у виголошенні промов процесуальними опонентами.

Завершується судовий розгляд виголошенням рішення суду. Відповідно до судового ритуалу постановляється воно “в окремому приміщенні – нарадчій кімнаті” (ст. 322) “ім'ям України” відповідно до статті 321 Кримінально-процесуального кодексу. Зміст і структура рішень суду в кримінальних та цивільних справах теж регламентується законодавчо.

Дослідження другого типу ритуальних комунікативних дій потребує з'ясування функцій етикету, що відрізняють його від неритуалізованих проявів увічливості, виділення типів комунікативно-семантичних груп мовленнєвого етикету.

Етикетні форми є абсолютно органічними для судового спілкування, оскільки, по-перше, етикет слід розглядати як “стандартну систему вказівки на традиційні ієрархічні, статусні та рольові стосунки між людьми, об'єднаними будь-яким соціумом” [14, с. 417], а з другого – “етикетне спілкування дозволяє завдяки стандартним, формальним засобам переключити увагу комунікантів на змістовий бік міжособистісних стосунків або на інформаційний обмін” [5, с. 90].

Н.І. Формановська виділяє три типи комунікативно значимих смислів етикету, які по-різному реалізуються в судовому спілкуванні. Соціальні смисли, що містять “інформацію про мовця, адресата, їх рольові стосунки, офіційну / неофіційну тональність спілкування” [15, с. 576], виявляються в

суді надзвичайно яскраво, так само, як і інтенціональний (“відбиває комунікативні наміри (мовленнєву інтенцію) мовця” [15, с. 576]), що стають основою диференціації етикетних формул. Емоційно-оцінні смисли виявляються вкрай рідко, можна навіть констатувати, що для судового засідання їх стримування, а не реалізація є нормальним.

Найтипівішими формами мовленнєвого етикету в судовому дискурсі є:

1) звертання – “яскрава одиниця встановлення контакту зі співрозмовником, привернення його уваги, під час орієнтації на соціальний статус і роль адресата відповідно до власних ознак мовця, в ситуації офіційності / неофіційності” [14, с. 415]. Звертання – одна з найпопулярніших етикетних формул у судовому спілкуванні. Як слушно зауважує В.І. Карасик, “носії титулів дуже чутливі до використання титулів. До доктора, судді та єпископа звертаються, відповідно називаючи їх звання” [5, с. 99];

2) представлення – обов’язковий комунікативний акт у судовому спілкуванні, який, окрім етикетної, виконує ще й інформативну функцію;

3) вибір *Ви*-форми звертання;

4) вибачення;

5) комплімент, що стосується переважно ділових якостей опонента і виконує функцію емоційного аргументу чи підкреслює позитивні професійні риси колеги, з яким адресант повідомлення виступає як одна процесуальна сторона;

6) вияв уваги до співрозмовника – репліка-відповідь, характерна для судового дискурсу. Однак увага як етикетний прояв, а не комунікативна реакція, досить складний процес. З одного боку, мовчання як вияв уваги в залі суду є типовою соціально-закріпленою реакцією, що дозволяє сконцентруватися на змісті повідомлення. Судове спілкування не належить до тих офіційних заходів, для яких типовою є пасивна роль учасників. Проте, з другого боку, справедливою є думка вчених, які, досліджуючи особливості спілкування росіян, встановили: “Комунікативна домінантність, комунікабельність, емоційність, безкомпромісність часто спонукає їх не до

слухання, а до перебивання співрозмовника, до прагнення швидше сформулювати і висловити свій погляд, наполягати на ньому, швидше вступити в суперечку” [11, с. 195]. Ці риси актуальні й для українських комунікантів у залі суду.

Окремо варто розглядати комунікативні акти, які передбачають обрамлення директивних проявів (прохання, пропозиція тощо) специфічною етикетною рамкою.

Отже, сучасний український судовий дискурс є частково ритуалізованим, що визначено високим ступенем його регламентації. Така ритуальність може виявлятися у специфічних комунікативних діях неетикетного характеру і в етикетних ритуальних діях. Обсяг статті дозволяє лише окреслити комунікативно-семантичні групи мовленнєвого етикету, що реалізуються в судовому дискурсі, їх ґрунтовний аналіз потребує проведення окремого дослідження.

СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Васильянова И.М. Особенности аргументации в судебном дискурсе: Автореферат дис. ... канд. филол. наук / ГОУВПО «Калужский государственный педагогический университет им. К.Э. Циолковского». – Тверь, 2007. – 18 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2007. – 1736 с.: іл.
3. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Речевая коммуникация: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 272с.
4. Доценко О.Л. Історія мови українського справочинства. – К.: НАВСУ, 2005. – 142 с.
5. Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.

6. Колтунова М.В. Конвенции как прагматический фактор делового диалогического общения. – М.: Акад. гуманитар. исслед., 2005. – 228 с.
7. Лоренц К. Агрессия (так называемое "зло"): Пер. с нем. – М.: Издательская группа "Прогресс", "Универс", 1994. – 272 с.
8. Лашенко Р. Лекції по історії українського права [Електронний ресурс]. – Прага, 1923 – 1924. – Режим доступу: <http://www.library.kr.ua/elmuseum/zem/lecture.html>.
9. Мечковская Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура: Курс лекций. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 432 с.
10. Пахалов М.Ю. Ритуальность и иррациональность судебного процесса (на материалах средневековой Англии) // Государство и право. – 2007. – № 6. – С. 114 – 120.
11. Прохоров Ю.Е., Стернин И.А. Русское коммуникативное поведение. – М.: Гос. институт русского языка им. А.С. Пушкина, 2002. – 277 с.
12. Толстая М.С. Вербальные ритуалы в славянской народной культуре // Логический анализ языка. Избранное. 1988-1995 / Редколлегия: Н.Д. Арутюнова, Н.Ф. Спиридонова. – М.: Индрик, 2003. – С. 591 – 597.
13. Третьяков В.П. Ритуальное общение [Электронный ресурс] // Элитариум. Центр дистанционного обучения. – Режим доступа к журн.: http://www.elitarium.ru/2007/09/07/ritualnoe_obshhenie.html.
14. Формановская Н.И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика. – М.: Издательство «ИКАР», 2007. – 480 с.
15. Формановская Н.И. Речевой этикет // Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник / Под ред. Л.Ю. Иванова, А.П. Сковородникова, Е.Н. Ширяева и др. – М.: Флинта: Наука, 2003. – С. 575 – 578.
16. Шейгал Е.И. Невербальные знаки политического дискурса [Электронный ресурс] // Основное высшее и дополнительное образование. – Вып. 1. – Волгоград, 2001. – Режим доступа к журн.: <http://www.philology.ru/linguistics1/sheygal-01.htm>.